

AYDIN

Ege bölgesinde şehir ve
bu şehrin merkez olduğu il.

Büyük Menderes vadisinin kuzey kenarında ve Aydın dağlarının güney eteğinde yer alır. Denizden yüksekliği 55-80 m. olup İlkçağ'lardaki adı Tralles'tir. Türkler tarafından ele geçirildiğinde Güzelhisar adını almış, Osmanlılar devrinde bilhassa XVII. yüzyılda Menemen'in kuzeyindeki Güzelhisar'dan ayırt edilmek için, Aydın sancağındaki Güzelhisar anlamında Güzelhisâr-ı Aydın veya Aydın Güzelhisarı adıyla şöhrat kazanmıştır. XIX. yüzyıl sonlarına doğru ise Güzelhisar ismi unutulurak yalnızca Aydın adı ile anılır olmuştur.

Eski Tralles şehri bugünkü Aydın'ın daha kuzeyinde, deniz seviyesinden 160-170 m. yükseklikte, savunmaya elverişli bir yerde kurulmuştur. İlkçağ'larda Tralles, önünde uzanan ovanın verimliliği yanında, Efes-Milet limanlarını iç kısımlara bağlayan önemli bir ulaşım yolu üzerinde bulunması dolayısıyla Ege bölgesinin mamur ve zengin şehirlerinden biri idi. Tarih boyunca birçok defa istilâya, sık sık da zelzeleye uğrayarak harap oldu, ancak önemli ve müstahkem mevki sebebiyle yeniden hızla kalkınabildi. Lidyalılar'ın, Persler'in ve İskender'in idaresinden sonra Bergama krallarının merkezi durumuna gelen şehir 189'da Roma hâkimiyetine girdi, ardından da Bizans'ın eline geçti. Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sırasında Selçuklular'ın idaresine girdi ise de XII. yüzyıl başlarında Bizanslılar tarafından geri alındı. 1177'ye doğru II. Kılıcarşlan'ın kuvvetleri tarafından zaptedildi, fakat hemen sonra İmparator I. Manuel burayı geri almayı başardı. Şehir 1280'e doğru sahil beyi Menteşe Bey'in akınlarına uğradı ve bu mücadeleler sırasında harap oldu. İmparator VIII. Mikail'in oğlu II. Andronikos burayı yeniden imar ve tahkim etti ise de 1282'de Menteşe Bey tarafından kesin olarak Türk hâkimiyeti altına alındı.

Anadolu Selçukluları'nın dağılması sırasında bir süre Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey'in elinde kalan şehir, 1309'a doğru bölgeye hâkim olan Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından ele geçirildi. Bu tarihten sonra daha aşağılara ovaya doğru gelişme gösterdi ve Aydınoğulları'nın önemli şehirlerinden biri oldu. İlk olarak Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı hâ-

kimiyetine alındı ise de Timur'un Anadolu'yu istilâsı sırasında yeniden Aydınoğulları'nın eline geçti. 1426'da II. Murad burayı kesin olarak Osmanlı topraklarına kattı.

Şehir Osmanlı idaresine girdiğinde Anadolu eyaletinin Aydın sancağına bağlı bir kaza merkezi oldu. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bütün Anadolu'yu sarsan Celâlî isyanlarından büyük ölçüde etkilendi. Yüsuf Paşa ve diğer Celâlî reisleri burayı yağmaladı, etrafını tahrip etti. XVIII. yüzyılda Sarıbeyoğlu isyanı patlak verdi, ardından bazı ufak çapta ayaklanmalar da şehri etkisi altına aldı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyıl başlarına kadar Manisa ve Aydın bölgelerini idareleri altına alan Karaosmanoğulları'nın nüfuzuna girdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 27 Mayıs 1919'da Yunan işgaline uğradı. 30 Haziran'da kısa bir süre için kurtarıldı ise de 4 Temmuz'da yeniden işgal edildi. Nihayet 7 Eylül 1922'de kısmen yıkılmış ve nüfusu çok azalmış bir halde Türk kuvvetleri tarafından kurtarıldı. 1924'te aynı adı taşıyan ilin merkezi oldu.

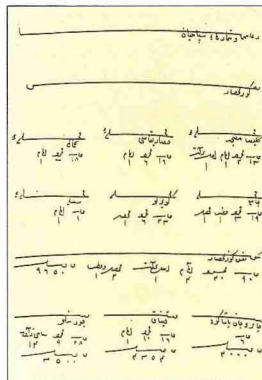
Güzelhisar, Fâtih devrine ait 1451 tarihli *Tahrir Defteri*'ne göre yedi mahallede oluşan küçük bir kasaba idi ve tamamıyla Türkler'den meydana gelen bir nüfusa sahipti. Bu devirde Cami, Hacı İsa, Köprülü, Kadı, Hisar Yakası, Kilise Camii, Yenice adlı mahalleleri bulunan Güzelhisar'ın nüfusu 970 kadardı (BA, TD, nr. 1/1m, s. 81-86). 1475-76 tarihli bir başka deftere göre yedi mahalleli şehrin nüfusu 700'e inmişti (BA, TD, nr. 8, s. 254-256). 1512'de altı mahallesi, 700 civarında nüfusu bulunmakta iken (BA, TD, nr. 87, s. 281-282), 1529'da bu nüfus daha da azalarak 500'e düşmüştü (BA, TD, nr. 148, s. 472-474). Bu tarihlerde Güzelhisar'da bir medrese, yedi mescid, bir cami, bir kervansaray, bir mumhâne ve dört zâviye bulunmaktay-

dı. Zâviyelerden üçünün ahî zâviyesi olması, şehirdeki esnafın bunlar vasıtasıyla teşkilâtlandırıldığını göstermektedir. Ayrıca Güzelhisar kazasına Köşk nahiyesi ile elli köy ve on bir mezraa da bağlı durumdaydı.

Şehir, XVI. yüzyılın ikinci yarısında altı mahallesi ve 1000'i geçen nüfusu ile (TK, TD, nr. 129, vr. 144^a) gittikçe gelişmeye başladı. Nitekim XVII. yüzyılın ikinci yarısında, 1660'a doğru mahalle sayısı yirmiye ulaştı (BA, MAD, nr. 3098, s. 11). 1671'de şehre gelen Evliya Çelebi ise mahalle sayısını yirmi altı olarak gösterir, ayrıca 6770 kadar evin bulunduğu belirtir. Evliya Çelebi'den altı sene sonra yapılan bir *avâriz** tahririne göre şehirde yirmi iki mahalle, iki gayri müslim cemaat, 5000'i aşkın nüfus vardı. Başlıca kalabalık mahalleleri Orta, Hisar Yakası, Kabak, Cuma, Karaca Ahmed, Debbağlar, Hüseyin Hoca, Köprülü, İpekçiler, Bostan Hoca, Kubbe Mescid, Pîr Hasanlu, Câmî-i Atık, Hoca İlyas, Hancı Mehmed, Ramazan Paşa adlarını taşıyordu. Hristiyanlarla yahudilerin toplam nüfusu 200'e ancak ulaşıyordu (BA, KK, nr. 2791, vr. 16^b-17^a). Bu yüzyılda Güzelhisar kalabalık nüfusu yanında 600 dükkânı, 200 tabakhânesi, yetmiş boyahanesi, dört hamamı, dokuz hani, kırk kadar sıbyan mektebi, iki medresesi, irili ufaklı çok sayıda camii ile önemli bir yerleşme merkezi oldu. Şehrin Kurşunlu bedesteni, saraç dükkânları, helvacı çarşıları, sinici ve bakırcılarından uzun uzadıya bahseden Evliya Çelebi, buranın helvasının, pamuğunun, iplik, bez, dimi gibi pamuklu mâmullerinin, bademinin, susamının, karpuz, kavun, limon, turunc ve beyaz ekmeğinin pek meşhur olduğunu kaydeder. Şehir XVII. yüzyılda Denizli ile başka yerlerden boyanmak üzere binlerce yük bez gelir, haftada bir gün kurulan pazarında canlı bir alışveriş yapıldı.

Şehir bu gelişmesini XVIII ve XIX. yüzyılda da sürdürerek ovaya doğru genişlemeye başladı. XIX. yüzyılda burayı gezen seyyahlar şehrin civarındaki ovada darı, susam, pamuk, mısır ekimi ile bağcılığın yapıldığını, İzmir'e zeytin, üzüm, palamut, meyan kökü gibi mahsullerin ihraç edilmek üzere sevkedildiğini, mensucat ve deri sanayiinin gelişmiş olduğunu belirtirler. 1857'de inşasına başlanan İzmir-Aydın demiryolunun tamamlanması ve 1866'da şehre ulaşması ile iktisadî ve sosyal gelişme daha da hızlandı. XIX. yüzyılın sonlarında 36.000 olan

XVI. yüzyıl
başlarında
Aydın'ın
mahallelerini
gösteren
bir tahrir
kaydı
(BA, TD,
nr. 166, s. 438)

Bugünkü
Aydın'dan
bir görünüş

nüfus, XX. yüzyıl başlarında 40.000'e ulaştı; ayrıca XIX. yüzyıldan itibaren de zaman zaman yeni teşkil edilen Aydın eyaletinin merkezi oldu. Şehir bu gelişmesi ve önemli bir ulaşım yolu üzerinde bulunması ile Cumhuriyet devrinde de il merkezi olma özelliğini korudu.

Şehirde Aydınoğulları ve Osmanlılar devrinde birçok tarihî eser vücuda getirilmiş, ancak bunların çoğu Millî Mücadele sırasında Yunanlılar tarafından tahrip edilmiştir. Aydınoğulları döneminde yapıldığı tahmin edilen Alihan Camii ve Medresesi Yunan işgali sırasında yakılmış, yalnızca kümbet kısmı kalmıştır. Şehirde birçoğu sonradan tamir gören Üveys Paşa (1565), Hasan Çelebi (1585), Ramazan Paşa (1594), Ahmed Paşa veya Ağaç Arası (1659), Süleyman Bey (1683) gibi camilerin yanı sıra cami, medrese, türbe ve çeşmesiyle Cihanoğlu Abdülaziz Efendi Külliyesi (1756); yine cami, medrese, han, hamamdan ibaret Nasuh Paşa Külliyesi (1708) dikkate değer âbidelerdendir.

1895'teki zelzele ile sarsılan, 1922'de ise geri çekilen Yunanlılar tarafından yıkılıp büyük kısmı harap olan şehir Cumhuriyet döneminde planlı bir gelişme gösterdi ve ovaya doğru yayıldı. Ege bölgesinin büyük şehirlerinden biri olan Aydın'da verimli Menderes ovası sebebiyle tarıma dayalı ekonomik faaliyetin yanı sıra sanayi de gelişti. Yağ ve sabun imali, pamuğun işlenmesi, dokumacılık ve dericilik gibi geleneksel faaliyetlerden başka 1960'ta bir tekstil fabrikası ve pamuk kombinası kuruldu. Bu gelişmeye paralel olarak şehrin nüfusu da zaman içerisinde artış kaydetti. 1927'de 11.987 olan nüfus 1950'de 20.161, 1970'te 50.566, 1985'te 90.449 ve 1990'da ise 106.603'e ulaştı. Şehirde birçok ilk ve orta dereceli okulun yanında Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı Aydın Turizm

İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksek Okulu da vardır. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 1990 yılı istatistiklerine göre Aydın'da il ve ilçe merkezlerinde 170, kasaba ve köylerde ise 764 olmak üzere 934 cami bulunmaktadır. Aydın il merkezindeki camilerin sayısı ise otuz altıdır.

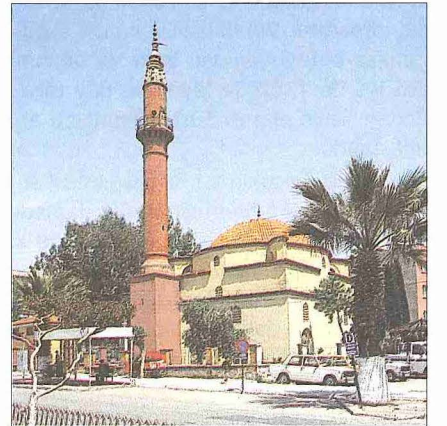
Aydın-ili. Aydınoğulları'nın hâkim olduğu bölgelere verilen bu ad, Selçuklu ve Arap kaynaklarında "Leşkeri-ili" veya "Bilâd-ı Leşkeri" olarak geçmektedir. Bu isim Batı Anadolu bölgesine hâkim olan İznik İmparatoru Laskaris'in adından gelmektedir. Leşkeri-ili, önceleri daha geniş bir bölgeyi kapsamakta iken Türk fetihleri sırasında Bizans'ın elinde kalan son toprak parçalarından Büyük ve Küçük Menderes havzaları için kullanılır olmuştur. Bölgeye, Anadolu Selçukları'nın son yıllarında Anadolu'yu istilâya başlayan Moğollar'ın önünden kaçan Türkmen boyları yerleşmiş ve Bizans kaynaklarına göre bu bölgelere 3 milyondan fazla Türkmen gelmiştir. Böylece Menderes havzası süratle Türkleşmiş, terk edilen yerler yeniden iskân edilmiş, ayrıca yeni iskân merkezleri kurulmuştur. XV ve XVI. yüzyıl tahrir defterleri de bu durumu bütün açıklığı ile ortaya koymakta, Aydın Beyliği'nin kurulduğu topraklardaki köy ve kasabalarda hemen hemen tamamıyla Türk yerleşmeleri olduğu, gayri müslim unsurların ancak bazı büyük merkezlerde çok az nüfusa sahip oldukları görülmektedir.

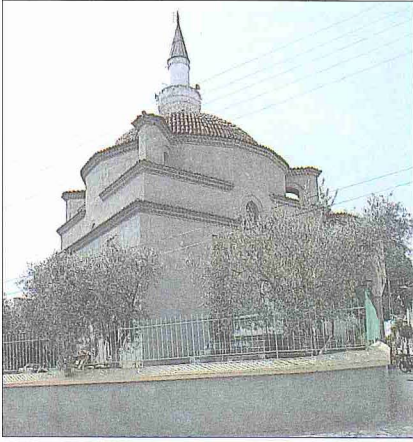
Aydınoğulları'nın bu bölgeleri ele geçirmesiyle buralar "Aydın-ili" adıyla şöhret kazanmıştır. Nitekim Yazıcızâde Ali bunu, "Leşkeri - ili'ni ki şimdi Aydın - ili derler" ibaresiyle açıklamaktadır. Ayrıca İbn Battûta ve Ömerî gibi seyyahlar bu yöreler hakkında "memleket-i Birgi" tabirini de kullanmışlardır. Aydın - ili'nin Aydınoğulları devrindeki başlıca merkezleri Birgi, Tire, Ayasuluk ve İzmir'dir.

Aydınoğulları Beyliği Osmanlı idaresine geçtiğinde buraya Aydın sancağı veya Aydın-ili sancağı adı verilmiş ve beyliğin eski sınırları bu idarî teşkilât içinde korunmuştur. XV ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Aydın sancağı Birgi, Tire, Güzelhisar, Sultanhisar, Arpaz, Bozdoğan, Kestel, Yenişehir, Ayasuluk, İzmir, Çeşme, Alaşehir ve Sart kazalarından meydana gelmiş geniş bir idarî bölge idi ve merkezden tayin edilen sancak beyleri tarafından idare edilmekteydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, muhtemelen 981'de (1573) Aydın sancağının sahil kesimindeki bazı kazalardan yeni bir sancak teşkil edilerek Kaptanpaşa eyaletine bağlandı (TK, TD, nr. 289, s. 1; TK, TD, nr. 156, s. 1). Sığla adı verilen bu sancak İzmir, Ayasuluk, Çeşme, Akçeşhir (Söke) kazaları ile Menteşe'ye (Muğla) bağlı iki kazadan (Balat ve Çine) meydana gelmişti. XVII. yüzyılda Aydın sancağındaki kazaların sayısı daha da artarak on sekize çıktı. Eski kazalara Bayındır, Balyambolu, Keles (Kiraz), Köşk, Amasya (Değirmenbükü köyü), İnegöl (Sarığöl) kazaları da katıldı.

XIX. yüzyılda Anadolu eyaletinin yeni bir idarî düzenlemesi yapıldı. 1811'e doğru bir kısım sancakların ilâvesiyle Aydın eyaletinin teşkili düşünüldü; bu arada Güzelhisar, Aydın sancağının merkezi durumuna geldi. 1826'dan sonra Aydın, Hamid, Sığla (İzmir), Saruhan, Teke sancaklarının bağlanması ile Aydın eyaleti kurularak valiliği Hasan Paşa'ya verildi (Lutfi, I, 207). 1838'de Çengeloğlu Tâhir Paşa'nın valiliği sırasında eyalet Aydın, Saruhan, Menteşe ve Sığla sancaklarının

Ahmed Paşa Camii - Aydın

Üveys Paşa Camii - Aydın

dan meydana gelmekte idi. 1843'te Said Mehmed Paşa valiliğe getirilince eyalet merkezi İzmir'e taşındı, ancak daha sonra, aynı zamanda Aydın sancağının merkezi durumunda bulunan Güzelhisar'a nakledildi. Damad Halil Paşa vali olunca eyalet merkezi tekrar İzmir oldu, hatta bu sebeple resmî yazışmalarda eyalete İzmir eyaleti dahi denildi. 1867'deki idarî düzenlemeler sırasında köklü değişiklikler yapıldı ve merkezi İzmir olan Aydın eyaleti Aydın, Denizli, Saruhan, İzmir ve Menteşe olmak üzere beş sancağa ayrıldı. Bunların içinde Aydın sancağı Aydın, Nazilli, Çine, Bozdoğan, Söke kazaları ve bunlara bağlı on dokuz nahiyeden; İzmir ise İzmir, Urla, Menemen, Foçalar, Kuşadası, Çeşme, Tire, Ödemiş kazaları ile on sekiz nahiyeden meydana gelmişti. 1908'de Karacasu kazasının ilâvesiyle altı kazaya bölünen Aydın sancağı, Cumhuriyet döneminde müstakil il oldu.

Aydın şehrinin merkez olduğu Aydın ili İzmir, Manisa, Denizli, Muğla illeri ve Ege denizi kıyıları ile çevrilidir. Merkez ilçesinden başka Bozdoğan, Buharkent, Çine, Germencik, İncirliova, Karacasu, Karpuzlu, Koçarlı, Köşk, Kuşadası, Kuyucak, Nazilli, Söke, Sultanhisar, Yenihisar ve Yenipazar adlı on altı ilçeye ve otuz bucağa ayrılmıştır, sınırları içerisinde 509 köy bulunmaktadır. 8007 km² yüzölçümü sahip Aydın ilinin 1990 sayımına göre nüfusu 826.233, nüfus yoğunluğu ise 103 idi. Topraklarının % 63'ü dağlık olup Büyük Menderes ovası, Çine ovası, Büyük Menderes nehri ve kolları, Bafa gölünün bir kısmı il sınırları içinde kalır.

İlin ekonomik değere sahip mahsulleri arasında pamuk, üzüm, incir, zeytin ve tütün başta gelir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 1/1 m, s. 81-86; nr. 8, s. 254-256; nr. 87, s. 281-282; nr. 148, s. 472-474; nr. 166, s. 443; TK, TD, nr. 129, vr. 144^a; nr. 289, s. 1; nr. 156, s. 1; BA, MAD, nr. 3098, s. 11; BA, KK, *Mevkufat*, nr. 2791, vr. 16^b-17^a; Ebû'l-Fidâ, *Ta'vîmü'l-büldân* (nşr. Ch. Schier), Dresden 1846, s. 211; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 330; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, TSMK, Revan, nr. 1390, vr. 280^a; Aşıkpaşazâde, *Târih*, s. 67, 107-108; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 150-159; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 636; Polonyalı Simeon'un *Seyahatnamesi* 1608-1619 (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 19; Texier, *Küçük Asya*, II, 169-192; Cuinet, III, 539 vd.; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 119-120; Mektupcu Fehmi, *Aydın Vilâyeti Salnâmesidir* (1304), İzmir 1304; İbrahim Cavid, *Aydın Vilâyetine Mahsus Salnâme* (1308), İzmir 1308, II, 542-544; *Aydın Vilâyeti Salnâmesi* (1307, 1312, 1326), İzmir 1307, 1312, 1326; Lutfî, *Târih*, I, 207; R. M. Riefstahl, *Cenûbu Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi* (trc. Cezmi Tahir Berkün), İstanbul 1941, s. 29-32; P. Wittek, *Menteşe Beyliği* (trc. O. Şaik Gökay), Ankara 1944, s. 24-26; Hikmet Şölen, *Aydın İli ve Yörükler*, Aydın 1945; a.mlf., — Asaf Gökbel, *Aydın İli Tarihi*, İstanbul 1936; Himmet Akın, *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 28-29, 86-103; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 505; Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, s. 250-254; *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın: 1973 İl Yıllığı*, İzmir 1973; Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteşe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, s. 24-29, 42; W. Ruge, "Tralleis", *RE*, VI/2, s. 2093-2128; Besim Darkot — Mükrimin Halil Yınanç, "Aydın", *İA*, II, 61-63; Fr. Taeschner, "Aydın", *Et²* (İng.), I, 782-783.

FERİDUN EMECEN

AYDIN, Hüsrev

(bk. HÜSREV HOCA).

AYDINLIK FENERİ

Yapıların tepeden gün ışığı almasını sağlamak üzere örtü sistemine yerleştirilen ışıklık.

Avrupa dillerinde Latince kökenli *lanterna*, *laterna* (fener, fânus) kelimesiyle adlandırılan bu yapı unsuru, genellikle kubbe tepelerinde yer alan çokgen planlı bir baca veya küçük bir kule şeklindedir. Aydınlik feneri Anadolu Selçuklu mimarisinde ayrı bir önem taşır. Dışa açıklığı az, pencereleri küçük ve dar olan Selçuklu yapılarının iç mekânları gündüz dahi loştur. Bu loşluğu ekonomik bir şekilde gidermek için tepeden gelen güneş ışığını yapının merkezî bir noktasından içeriye almak gerekmiş ve böylece aydınlik feneri doğmuştur. Rönesans'tan itibaren Batı mimarisinde de yaygın olarak kullanılan aydınlik feneri zaman zaman evlere de uygulanmış olmakla beraber genellikle hamam, han, zâviye, şifahâne, medrese ve nâdiren cami gibi büyük programlı yapılarda gelişmiştir. Daha çok cephelerinde pencereler bulunan üstü kapalı kuleler şeklinde yapıldığı görülmekte, üstü tamamen cam kaplı basık bir kasnak şeklinde olanlarına da rastlanmaktadır. Cephedeki pencerelerin büyümesiyle zamanla fonksiyonunu kaybeden ve klasik Osmanlı camilerinde yerini kasnak pencerelerine, hamamlarda da genellikle filgözü ışıklıklara bırakan bu eleman, hanlarda ve bazı sivil yapılarda yaşamaya devam etmiştir. İznik'te Nilüfer Hatun İmaretî,

Aydınlik feneri örnekleri: 1- Edirne Beylerbeyi Camii. 2- Edirne Sultan Beyazıt Şifahanesi. 3- İznik Nilüfer Hatun İmaretî. 4- Bursa Yeşilcamî

